

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ƏSGƏRLİ KƏNAN ZAMAN OĞLU

**TEYMUR BAYRAMƏLİBƏYOVUN XALQ MƏİŞƏTİNİN
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ROLU**

5102.01 – Etnoqrafiya və etnologiya

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Müasir dövr etnoqrafiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər:

Nərgiz Məlik qızı Quliyeva
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Fəzail İmran oğlu Vəliyev
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Əmanət Allahverən qızı Əsədova
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Ümumi tarix” kafedrası.

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün (5102.01 – Etnoqrafiya və etnologiya) dissertasiyaların müdafiəsini keçirən F/D.01.171 Dissertasiya Şurasının “29___” “___04___” 2016-cı il tarixli iclasında saat “___” da keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, AZ 1043 H. Cavid prospekti 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” “___” 2016-cı ildə göndərilmişdir.

F/D.01.171
Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Səfər Hüseyn oğlu Aşurov

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir qloballaşma şəraitində millətin diri qalması, onun gələcəyinin daha yaxşı qurulması üçün keçmişin mədəni irsini, təcrübəsini öyrənmək və ümumiləşdirmək həm nəzəri, həm də əməli- praktik əhəmiyyət kəsb edir. Elə buna görə Azərbaycan etnoqraf alimləri doğma xalqın yaşayış tərzinə, məişətinə, adət-ənənələrinə, dini düşüncə və inamlarına dair məlumatların toplanması ilə məşğul olan ziyalıların həyat və fəaliyyətinin, onların xalq məişəti və mədəniyyətinin müxtəlif sahələri haqqında qələmə aldıkları yazıların tədqiqinə diqqətlə yanaşır, milli irsə çevrilmiş bu əsərlərin öyrənilməsini aktual hesab edirlər. Bir çoxunda elmi təhlillərin empirik, tədqiqatın az olmasına, təsvirçiliyin və məlumatçılığın üstün mövqedə dayanmasına baxmayaraq, həmin əsərlər xalq məişəti barədə konkret məlumat verən etnoqrafik mənbə kimi çox qiymətlidir. Onların milli irs kimi öyrənilməsi, elmi-etnoqrafik cəhətdən ətraflı təhlil olunması vacib və əhəmiyyətlidir.

Əsərləri qiymətli etnoqrafik mənbəyə çevrilmiş belə maarifpərvər ziyalılar içərisində XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş Teymur Bayraməlibəyovun (1862-1937) özünəməxsus yeri var. Dövrünün tanınmış maarifçilərindən olan T.Bayraməlibəyov təkcə müəllimlik etməklə kifayətlənməmiş, yaşadığı ərazidə əhalinin məişət həyatının bütün sahələri ilə marqlanmış, böyük və qiymətli elmi irs saxlamışdır. Bu irs əsasən, T.Bayraməlibəyovun özünün yaşadığı dövrü, yəni XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərini tarixi-etnoqrafik baxımdan işıqlandırır. Onun həm çap olunmuş məqalələrində, həm də əlyazmalarında xalq məişətinə dair bir sıra fikirlər vardır ki, onların öyrənilməsi aktualdır. T.Bayraməlibəyovun fəaliyyəti, demək olar ki, xalq məişətinin əsas sahələrini əhatə edir və o dövrün kənd təsərrüfatını, əkinçilik və maldarlıq həyatını, sənətkarlıq, xalq təbabəti, adət və ənənələrini, maddi və mənəvi mədəniyyətini özündə əks etdirir.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də T.Bayraməlibəyovun ADR dövründə (1918 – 1920) ictimai-siyasi fəaliyyət göstərməsidir. O, “Müsavət” partiyasının fəal üzvlərindən olduğu üçün həm elmi-etnoqrafik, həm də ictimai-siyasi və maarifçilik fəaliyyəti, demək olar ki, ətraflı və dərinlən araşdırılmamışdır. Sovet ideologiyası bir çox Azərbaycan ziyalıları kimi onun da elmi irsinin uzun illər tədqiqatdan kənarda qalmasına səbəb olmuşdur. Halbuki görkəmli ziyalıların, müəllim və toplayıcıların, eləcə də T.Bayraməlibəyovun etnoqrafik fəaliyyətini öyrənmək, onun əsərlərindəki qiymətli fikirləri

ortaya çıxararaq tədqiq və nəşr etdirmək, bu yolla ədibin etnoqrafik fikir tarixində yerini müəyyənləşdirmək vacibdir, aktualdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Teymur Bayraməlibəyovun yaradıcılıq irsini etnoqrafik cəhətdən öyrənmək və bunun əsasında XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalq məişətinin, əsasən də Lənkəran-Astara bölgəsində ailə məişətinin əsas xüsusiyyətlərini araşdırmaq, həmçinin T.Bayraməlibəyovun özünün ictimai-siyasi fəaliyyətinin bəzi məqamlarını işıqlandırmaqdır. Tədqiqat zamanı aşağıdakı vəzifələrin həllinə cəhd edilmişdir:

- T.Bayraməlibəyov dövrünün ictimai-mədəni səciyyəsinə vermək;
- T.Bayraməlibəyovun etnoqrafik irsinin əhatə dairəsini müxtəlif fond və arxivlərdə aşkar olunmuş, həmçinin dövrü mətbuatda nəşr edilmiş materiallar əsasında müəyyənləşdirmək;
- T.Bayraməlibəyovun fəaliyyətinin Azərbaycan etnoqrafiya elmi üçün əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq; əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq sahələrinin öyrənilməsində onun xidmətlərini dəyərləndirmək;
- Xalq bayramları, mərasimləri və onların keçirilmə qaydalarını səciyyələndirmək;
- Yaşayış məskənləri və evləri haqqında məlumatları aşkar etmək və onları etnoqrafik baxımdan təhlil etmək;
- Dinin və din xadimlərinin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi, onların əhali arasındakı fəaliyyətini araşdırmaq;
- İbtidai dini inancların, zərdüştlüyün və islam dininin insanların həyatında tutduğu mövqeyi göstərmək, bu dinlərlə bağlı adət-ənənələrin, ayinlərin məişətdə izlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın obyektı T.Bayraməlibəyovun yaradıcılıq irsi, onun çap edilmiş və əlyazma halında olan əsərləridir. Dissertasiyanın fəsiləri bu əsərlərdə izah, şərh və təsvir olunan məsələlər əsasında tərtib olunmuş və elmi təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqat prosesində dissertant yeri gəldikcə T.Bayraməlibəyov və ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan etnoqrafik fikrinə dair elmi əsərlərə də müraciət etmiş, onlardan tənqidi surətdə faydalanmışdır.

Tədqiqatın mənbəşünaslığı. Tədqiqat işinin mənbə bazasını, əsasən T.Bayraməlibəyovun dövrü mətbuatda, SMOMPK məcmuələrində çap olunmuş məqalələri, AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun

fondunda, həmçinin AMEA-nın Tarix institutunun, Azərbaycan Xalq Maarifi muzeyinin arxivindəki əlyazmaları, Azərbaycan Respublikası Baş Arxivlər İdarəsinin və Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi idarəsinin fondlarında qorunub saxlanılan materiallar təşkil edir. Bundan başqa T.Bayraməlibəyovun ictimai-siyasi və etnoqrafik fəaliyyəti haqqında ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif vaxtlarda yazılan məqalələrdəki və kitablardakı fikirlər də elmi təhlilə cəlb edilmiş və münasibət bildirilmişdir.

Mövzunun araşdırılma səviyyəsi. T.Bayraməlibəyovun sırf etnoqrafik fəaliyyətini əhatə edən xüsusi elmi-tədqiqat işi yazılmamışdır. Buna baxmayaraq bir sıra ədəbiyyatşünas, pedaqoq və etnoqraf-alimlər kütləvi mətbuatda və elmi jurnallarda çap etdirdikləri məqalə və tədqiqat işlərində onun şəxsiyyətinə, həyat yoluna, məktəbdarlıq fəaliyyətinə dair müəyyən fikirlər söyləmiş, onu xalqa tanıtmışlar. Sovet hakimiyyəti dövründə çıxmış üç məqalə (Ə.Bağırov. Xalq müəllimi Teymur bəy Bayraməlibəyov. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1957, 15 yanvar; H.Тахирзаде. Просветительская и научная деятельность Т.Байрамалибекова. “Известия АН Азерб. ССР” (Серия история, философия и права) 1974, № 2; Y.Məmmədov. İnci toplayırdı, dürt tapırdı. “Kommunist” qəzeti, 1989, 11 may) istisna edilərsə, demək olar, T.Bayraməlibəyovun şəxsiyyətinə, maarifçilik fəaliyyətinə və yaradıcılığına elmi maraq Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən (1991) sonra intensiv şəkildə alınıb. Q.Cavadov, E.Cavadova, E.Kərimov, N.Tahirzadə, T.Şahbazov, İ.Məmmədova, Y.Ağazadə kimi alimlər fədakar maarifçinin ömür yolu, əsərlərinin əlyazmaları və tematikası, onların müasir əhəmiyyəti, folklorşünaslıq və etnoqrafik görüşləri haqqında məqalə və kitablar yazmış, yaradıcılıq bioqrafiyasına dair qiymətli elmi fikirlər söyləmişlər.

T.Bayraməlibəyov haqqında söhbət açan, onun etnoqrafik fikir və düşüncələrini elmi təhlilə cəlb edən araşdırıcı - alimlərdən biri də E.Kərimovdur. Onun “Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası” jurnalında çap olunmuş “Teymur bəy Bayraməlibəyovun folklor və etnoqrafik görüşləri” məqaləsində Teymur Bayraməlibəyovun toplayıcılıq fəaliyyəti barəsində geniş elmi məlumat verilmiş, həmçinin onun topladığı əfsanələrin elmi təsnifatı aparılmış, onların xalq düşüncəsi, əhalinin kosmoqonik inancları və totemist – mifik baxışları ilə əlaqəsi ətraflı təhlil edilmişdir.

E.Kərimov haqlı deyir ki, T.Bayraməlibəyov “peşəkar etnoqraf deyildi. O, sadəcə olaraq keçmişdə Lənkəran qəzasında və başqa bölgələrdə yaşayan əhalinin məişət və mədəniyyətinə, adət və ənənələrinə aid material

toplamışdır. Burada T.Bayraməlibəyov təsvirlə kifayətlənərək mətnlərin elmi təhlilini verməmişdir. Lakin bu həvəskar etnoqraf və folklorçunun uzun illər boyu səliqə ilə toplayıb saxladığı materiallar bugünkü elm üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir”.

Elmi məqalələr sırasında N.Tahirzadənin “Xalq üçün döyünmüş ürək” “Teymur bəy Bayraməlibəyovun maarifçilik və elmi fəaliyyəti”, A.Nəcəfovanın “Teymur bəy Bayraməlibəyovun əlyazmaları”, Ə.Hüseynovun “İlk Azərbaycan folklorçusu və maarif fədaisi”, E.Cavadovanın Q.Cavadovla birlikdə yazdığı “T.Bayraməlibəyovun əlyazmalarında azərbaycanlıların təsərrüfat məişət məsələləri”, Ə.Bağırovun “Xalq müəllimi Teymur Bayraməlibəyov” və s. məqalələrinin adlarını çəkmək olar. Bunlardan başqa etnoqrafiyanın müxtəlif sahələri ilə bağlı çıxan elmi əsərlərdə T.Bayraməlibəyovun fikirlərinə müraciət olunmuş, onun yaradıcılığından bir mənbə kimi faydalanmışlar.

T.Bayraməlibəyovun həyat və fəaliyyətinin, ictimai-maarifçilik və etnoqrafik görüşlərinin öyrənilməsində xidmətlər göstərmiş tədqiqatçılardan biri E.Cavadovadır. Onun “Teymur bəy Bayraməlibəyov Novruz bayramı haqqında”, “Teymur bəy Bayraməlibəyovun əlyazmalarında etnoqrafik materialların əksi” (Q.Cavadovla), “Teymur bəy Bayraməlibəyovun elmi irsində mənəvi mədəniyyət problemlərinin əksi”, “T.Bayraməlibəyovun əsərlərində azərbaycanlıların təsərrüfat məişəti məsələləri” (Q.Cavadovla), “Teymur Bayraməlibəyovun ömür yoluna bir baxış” məqalələri görkəmli maarifçinin həyat və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin aydınlaşdırılmasına həsr edilmişdir. Tədqiqatçı öz araşdırmalarını “O həm də görkəmli etnoqraf idi” (2009) kitabında ümumiləşdirmişdir. Kitabın “Teymur bəy Bayraməlibəyov və dövrü mətbuat” bölməsində Teymur bəyin XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan mətbuatı ilə əlaqəsi barədə məlumat və yazarın “Kaspi”, “Azərbaycan”, “Azərbaydjan”, “Baku” və s. qəzetlərdə çap olunmuş məqalələrinin xülasəsi verilmişdir. Bu nəşrin bir məziyyəti də orada T.Bayraməlibəyovun “Talış xanlığının tarixi” və “Lənkəran keçmişdə” əsərlərinin dərc edilməsidir.

T.Şahbazovun “Azərbaycanda islama qədərki inamlar” adlı monoqrafiyasında T.Bayraməlibəyovun “Talış inamları”, “Talışların kosmoqonik inamları”, “Buzovnada ilan haqqında xalq inamı” adlı məqalələri haqqında danışılmış, İ.Məmmədova Teymur bəyin “Talış xanlığının tarixi” adlı əlyazmasını özünün “Lənkəran xanlığı birinci Rus – İran müharibəsi dövründə” adlı kitabında nəşr etdirmişdir.

N.Əlizadənin “Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizə tarixindən”, F.Seyidovun “Qori seminariyası və onun məzunları”, B.Hüseynbala oğlu və Mirhəşim Talışlının “Lənkəran” kitablarının da adlarını çəkmək olar. Bunların da müəllifləri T.Bayraməlibəyovun qısa tərcümeyi-halını təsvir etmək və maarifçilik fəaliyyətinin bəzi məqamlarına toxunmaqla kifayətlənmişlər.

T.Bayraməlibəyovun adına, elmi-publisistik əsərlərinə istinad ədəbiyyatşünas və folklorşünasların da əsərlərində təsadüf edilir. Z.Əsgərli və A.Feyzullayeva onun XIX əsrin sonlarında “Novoe obozrenie” qəzetində çıxmış məqaləsindəki fikirlərindən istifadə etmiş, Y.Ağazadə T.Bayraməlibəyovun folklorşünaslıq fəaliyyətindən bəhs edən monoqrafiya yazmışdır.

Bütün bunlar göstərir ki, T.Bayraməlibəyov haqqında yazılan əsərlərdə müəlliflər daha çox onun şəxsiyyəti, maarifçilik fəaliyyəti və folklor nümunələrini toplama işi haqqında məlumat vermiş, ədəbin etnoqrafik fəaliyyəti sistemli araşdırmadan kənarda qalmışdır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. T.Bayraməlibəyovun etnoqrafik fəaliyyəti ilə bağlı yazılmış əsərlər diqqətlə nəzərdən keçirilmiş, etnoqrafik görüşləri ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiq edilərək öyrənilmişdir. Tədqiqat işinin əsas yeniliyi ondan ibarətdir ki, T.Bayraməlibəyovun ayrı-ayrı illərdə qələmə aldığı, bəzilərinin çap olunduğu əsərləri əsasında XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının məişətinin əsas xüsusiyyətləri, sosial münasibətlər, ağır iqtisadi durum, maarifsizliyin, savadsızlığın, ümumi mədəni geriliyin zərəri, xüsusilə çarizmin Azərbaycan türklərinə qarşı yürütdüyü məkrli siyasətin ağır nəticələri etnoqrafik cəhətdən araşdırılmışdır.

Tədqiqat işində maddi və mənəvi mədəniyyət, kənd təsərrüfatı sahələrinin, sənətkarlığın və xalq məişətinin digər sahələrinə həsr olunmuş bir neçə Azərbaycan və xarici etnoqrafların əsərləri müqayisə məqsədi ilə istifadə edilmiş, həmçinin bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək üçün arxeoloji materiallara da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Bu dissertasiyanın nəticələrindən etnoqrafiya elmi sahəsində yeni araşdırmaların aparılmasında, ali məktəblərdə əlaqədar mövzuların tədrisində istifadə edilə bilər. Azərbaycan etnoqrafik fikir tarixinə dair ümumiləşdirici əsərlər yazılarkən bu dissertasiyadakı faktlardan istifadə etmək olar. Nəhayət, ali məktəblər üçün dərsliklərin, yaxud tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında dissertasiyanın elmi nəticələrindən faydalanmaq mümkündür.

Tədqiqat işinin metodoloji əsası. Dissertasiya, tarixi müqayisə, təhlil və təsvir metoduna əsaslanaraq yazılmışdır. Burada etnoqrafın yaşayıb yaratdığı dövrün xüsusiyyətləri, mövcud sosial siyasi münasibətlər, onun fəaliyyətindəki ziddiyyətli məqamlar, məişət və mədəniyyətin səciyyəvi xüsusiyyətləri müqayisəli tədqiq edilməklə etnoqrafik cəhətdən araşdırılmışdır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Müasir dövr etnoqrafiyası” şöbəsində hazırlanmışdır. Mövzu institutun Elmi Şurasında və AMEA-nın rəyasət heyətində bəyənilmiş və təsdiq edilmişdir. Əsərin plan-prospekti şöbədə müzakirə olunmuş və məqbul sayılmışdır. Müəllifin dissertasiyanın müxtəlif fəsilələrini və əsas müddəalarını əhatə edən elmi məqalə və tezisləri “Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası”, “Kültür Evreni” jurnallarında və digər elmi məcmuələrdə nəşr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, mənbəşünaslığı, mövzunun araşdırılma səviyyəsi, elmi yeniliyi, praktik əhəmiyyəti və aprobasiya haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Teymur Bayraməlibəyovun həyat və fəaliyyəti”** adlanır və üç bölməyə ayrılır. 1. Dövrü, 2. Həyatı, 3. İctimai – siyasi fəaliyyəti. Bölmələrin adından göründüyü kimi, bu fəsildə T.Bayraməlibəyovun yaşadığı dövr, həyatı və maarifçilik fəaliyyətindən bəhs olunur. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin mürəkkəb siyasi hadisələrlə zəngin olan dövrüdür. İstər Birinci dünya müharibəsinin doğurduğu nəticələr, istərsə də Rusiyada baş verən inqilablar Azərbaycanın tarixində yeni səhifələr açdı.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında cərəyan edən hadisələrin nəticəsi xalqın mədəni-maarif həyatında da öz əksini tapırdı. XIX əsrin ikinci yarısında təhsil sahəsində müəyyən irəliləyişlər var idi. Həmin dövrdə ölkədə rus məktəbləri şəbəkəsi artırdı. Ruslaşdırma siyasəti yürüdən çar hökuməti ibtidai məktəblərdə təhsili uzun müddət rus dilində həyata keçirirdi. Lakin hələ də təhsilin səviyyəsi, xüsusilə regionlarda ürək açan deyildi. Hər şeydən öncə müəllim problemi var idi. Məktəblərdə, xüsusilə bölgələrdə dərs deyəcək müəllimlər yox idi. Rus dilində təhsil alıb gələn

müəllimlər də bir sıra çətinliklərlə üzləşirdilər. Dünyəvi məktəblərdə təhsil almağı günah hesab edən insanlar öz övladlarını yeni üsullu məktəblərdə təhsil almağa qoymurdular. Bunda mövhumatçı ruhani təbəqəsinin də etirazları az rol oynamırdı.

Azərbaycan əhalisinin maarif tarixində rus-tatar məktəbləri nəzərə çarpacaq dərəcədə mühüm rol oynamışdır. Bu məktəblər ana dilində təlimi hər cür təhsilin əsası mütərəqqi Azərbaycan ziyalılarının təşəbbüsü ilə yaranmışdı. Xalqın qabaqcıl fikirli xadimləri rus-tatar məktəblərinin geniş yayılmasına çalışır, bununla təhsilin səviyyəsini qaldırmaq, bu məktəbləri bitirənlərin orta, hətta ali təhsil almaları üçün yorulmadan çalışırdılar. Onların təşəbbüsü və zəhməti ilə kitabxanalar, qiraət ocaqları, dram dərnəkləri yaradılırdı. Müəllimlər çalışdıqları yerlərdə öz işlərinə uyğun olaraq folklor, tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, toponimika üzrə materiallar toplayırdılar. Kənd müəllimləri təkcə uşaqlara dərs deməklə kifayətlənməyərək, əhaliyə təsərrüfatın idarə olunması üsullarını öyrədir, bəzən ilk tibbi yardım göstərirdilər. Xalq müəllimləri xalqı cəhalətdən çıxarmağa çalışır, əhalinin ağır şəraitini, hökumət məmurlarının özbaşınalıqlarını dövrü mətbuatda işıqlandırmaqla əsl fədakarlıq göstərirdilər. Belə müəllimlərdən biri də Teymur Bayraməlibəyov idi.

İctimai baxışlarına görə maarifçi olan T.Bayraməlibəyov “Lənkəran qəzası müsəlmanları arasında xalq maarifi” (1913) adlı məqaləsində təkidlə yazırdı ki, bizim müsəlmanların zəhnini elm ilə işıqlandırın, onlara hər bir xalqın təbii haqqı olan təhsil verin. Əgər xalq təhsil alarsa, gözümüzün qarşısında baş verən kütləvi qanlı cinayətlər özü-özünə aradan çıxar, quldurluğa son qoyular. Əyalətimizdə əhalinin maariflənməsi polis və repressiya tədbirlərindən daha çox faydalı olar. Xalqın təhsilə yiyələnməsi onun mənəvi zənginləşməyinə səbəb olar. Mövhumatçılığa, cəhalətə və savadsızlığa qarşı mübarizə aparan T.Bayraməlibəyovun bu fəaliyyəti dövrünün savadsız mollaları tərəfindən etirazlarla qarşılır, təzyiqlər edilirdi. Belə təzyiqlərin nəticəsi idi ki, Teymur bəyin böyük əziyyətlə açdığı “Behcət” məktəbi tezliklə bağlandı. Amma bu təzyiqlər onu öz yolundan döndərə bilməmişdir. O, yeni məktəblərin açılmağına nail olmuş, mətbuatda yalançı, savadsız və yalnız öz mənfəətlərini güdən mollaları ifşa etməkdən çəkinməmişdir.

T.Bayraməlibəyov XIX əsrin 80-ci illərindən Bakıda rus dilində dərc olunan gündəlik “Kaspi” qəzetində Lənkəran qəzasının xüsusi müxbiri kimi çıxış etmiş, “Бакы”, “Азербайджан”, “Азərbaycan” qəzetlərində məqalələr

çıxmışdır. Onun, yazılarının mövzusunı gündəlik məişət problemlərindən tutmuş, iqtisadi-siyasi hadisələrlə bağlı məsələlər əhatə edirdi. “Teymur bəy”, “T.A.”, “T.Əlibəyov”, “Lənkəranlı”, “Mozalan” imzaları ilə çap olunan bu məqalələrdə bölgədə görülən işlər haqqında məlumatlar verir, ictimai məsələlərlə bağlı öz fikirlərini oxuculara çatdırırdı. Ədib “Kaspi” qəzetinin 1903-cü il, 1 noyabr, 235-ci sayında dərc olunmuş məqaləsinə müəllimə verilən əmək haqqına diqqəti yönəldərək qeyd edir ki, maddi cəhətdən təmin olunmuş müəllim gələcəkdə qarşılaşacağı dolanışıq çətinlikləri haqqında düşünməyəcək və vicdanla öz işi ilə məşğul olacaqdır. Müəllif bu dəfə də mövcud problemləri anlatmaqdan yan keçməmiş, diqqəti o dövrdə müəllimlərin əmək haqlarının az olmasına və bunun məktəbdə təhsilin səviyyəsinə təsir göstərdiyini oxucularına izah etməyə çalışmışdır.

T.Bayraməlibəyov xalqın maariflənməsində kitabxana və klubların rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Hətta 1909-cu ildə o, öz vəsaiti hesabına Lənkəranda kitabxana açmışdı. “Kaspi” qəzetinin 1893-cü il 208-ci və 237-ci saylarında çıxan məqalələrində yeni açılan klubun fəaliyyətini təqdir edərək yazırdı: “Təhsilə ehtiyacın gündən-günə artdığı bir zamanda klubun fəaliyyət göstərməsi olduqca müsbət haldır. Klubun nəzdində kitabxana da var. Amma qaydalara riayət olunmadığı üçün, səs-küydə kitab oxumaq olmur. Çünki kitabxananın ayrıca müəllimə otağı yoxdur. Qiraətxanaya alınan kitablardan isə vaxtlı-vaxtında istifadə etmək olmur.” Təəssüf ki, çox keçmədən bu kitabxana bağlanır və T.Bayraməlibəyov qəzetin 237-ci sayında bunu ürək ağrısı ilə oxuculara çatdırır.

Ümumiyyətlə, Teymur Bayraməlibəyovun istər dövrü mətbuatda çap etdirdiyi məqalələri, istərsə də əlyazma halında qalmış əsərlərinin mövzusu çox geniş olmuşdur və hətta deyə bilərik ki, xalq məişətinin bütün sahələrini – ictimai-siyasi, kənd təsərrüfatı, əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq, mədəniyyət, folklor və s. əhatə etmişdir.

İkinci fəsil **“Teymur Bayraməlibəyovun yaradıcılığında xalqın mənəvi mədəniyyəti, mifoloji təsəvvürlər və adət ənənələrin əksi”** adlanır və dörd bölmədən ibarətdir. 1. Bayramlar; 2. Xalq təbabəti; 3. Xalqın mifik düşüncələri; 4. İslam dini ilə bağlı təsəvvürlər.

Hər xalqın özünəməxsus adət-ənənələri, mərasim və bayramları olur. Bunlar həmin xalqın etiqadları, yaşayış tərz, məşğuliyyəti, təbiət hadisələrinə münasibəti və s. ilə əlaqədardır. Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətindən doğan, yüksək bədii-estetik və emosional xüsusiyyətləri ilə fərqlənən

belə bayramlardan biri “Novruz”dur. Bu bayram haqqında yazan ilk azərbaycanlı-türk müəlliflərdən biri T.Bayraməlibəyovdur. Onun 1913-cü ildə “Kaspi” qəzetində nəşr etdirdiyi “Novruz bayramı” adlı silsilə məqalələri, həmçinin “Lənkəran keçmişdə” adlı əlyazması maraqlı məlumatlarla zəngindir. Bu məqalələrdə və əlyazmada Novruz bayramının yaranması, mənsəyi, xalqın həyatındakı rolu, keçirilmə qaydaları, bayramla bağlı adət-ənənələr və s. geniş təsvir olunub.

Müsəlmanların qeyd etdiyi bayramlardan biri də “Mövlud” bayramıdır. Əsrlər boyu Mövlud gecəsinin öz ənənələri təşəkkül tapmışdır. Bu gecə müsəlmanlar oyaq qalır, Quran oxuyur, evdən sədəqə çıxarır, günahlarının bağışlanması üçün Allaha dualar edirlər; qəlblərə xoş bir duyğu, sevinc, arxayınlıq hakim kəsilir. Lakin Mövlud gecəsinin fəlsəfəsi bununla bitmir. Burada məqsəd ondan ibarətdir ki, müsəlmanlar Məhəmməd peyğəmbərin keçdiyi həyat yoluna bir daha nəzər salsınlar, onun yüksək bəşəri keyfiyyətlərindən, mənəvi-əxlaqi dəyərlərindən ibrət götürə bilsinlər.

T.Bayraməlibəyov 1914-cü il 5 fevralda “Kaspi” qəzetində çap etdirdiyi “Müsəlman həyatı mətbuatda” adlı məqaləsində Mövlud bayramından bəhs edir. Məqalədə deyilir ki, Lənkərandə Məhəmməd peyğəmbərin “Mövludu” münasibəti ilə məsciddə böyük bayram keçirilmişdir. Bu bayramı lənkəranlılar ilk dəfə idi keçirirdilər. Bayramın əvvəlində axund Mirzə Məhəmməd peyğəmbərin həyat və fəaliyyətindən, islam dininin öyrənilməsinin vacibliyindən, bu dinin ən gözəl xüsusiyyətlərindən danışdı. Bayramın sonunda Teymur bəyin müəllimlik etdiyi “Behcət” məktəbinin şagirdləri Həzrəti Məhəmmədin şərəfinə ilahilər (dini mahnı – K.Ə.) oxudular. Tədbirə toplaşanlar bu maraqlı gecənin keçirilməsindən, şagirdlərin ifasından çox razı qaldılar.

İkinci fəslin ikinci bölməsi “Xalq təbabəti” adlanır. XIX yüzillikdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın əhalisi öz sağlamlığını qorumaq və müxtəlif xəstəlikləri sağaltmaq üçün camaat arasında geniş yayılmış müalicə üsullarından - xalq təbabətindən istifadə edirdilər. Müxtəlif otlardan, gül-çiçəkdən, dağ və qaya bitkilərindən, saf bulaq sularının cürbəcür təbii maddələrlə qatışıqından hazırlanmış məlhəmlər, yaxud türkəçarələr vasitəsilə aparılan belə müalicə üsulları çox vaxt dövrün ziyahlarının diqqətini çəkir, onlar xalq arasında gördükləri müalicə üsullarını qələmə alıb saxlayırdılar. T.Bayraməlibəyov da həmişə xalq təbabəti ilə maraqlanır, bitki və mədən suları vasitəsi ilə müxtəlif xəstəliklərin müalicə üsulları haqqında ətraflı məlumat toplayırdı. Ədibin “Maştağa kəndində xəstələrin xalq üsulu

ilə müalicəsi”, “Lənkəran keçmişdə”, “Türklərdə və talışlarda xəstələrin müalicəsi və dəfn mərasimləri”, “Talışlarda inanclar” adlı yazılarında xalq arasında gördüyü müalicə yolları təsvir edilmişdir. Doğrudur, onun topladığı materiallarda mətnlərin elmi təhlili yoxdur, müəllif müalicə üsullarını təsvir etməklə kifayətlənmişdir. Lakin bu həvəskar etnoqraf uzun illər boyu toplayıb saxladığı materiallar bu gün elm üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

T.Bayraməlibəyov “Lənkəran keçmişdə” adlı əsərinin “Türkəçarəçilər” hissəsində qoturluq, qaşınma, revmatizm, çiban xəstəliklərinin müalicə üsulları haqqında danışır. Onun xalq təbabətinə həsr etdiyi və əlyazma halında qalan digər yazısı “Maştağa kəndində xəstələrin xalq üsulu ilə müalicəsi” adlanır. Yazıda olan materiallar müəllifin özü tərəfindən 1935-ci il, sentyabr ayının 20-də Bakının Maştağa kəndində Bəydəmir Aydınəmir oğlunun bağında, adının və soyadının yazılmasını istəməyən qadınlardan toplanmışdır. Əlyazmada kor bağırsağ, qanlı ishal, uşaqlarda mədə pozğunluğu, bağırsağ qurdu, ayaq tərləməsi və s. xəstəliklərin müalicə üsullarından bəhs olunur.

T.Bayraməlibəyov xalq təbabəti ilə bağlı məqalələrini bəzən tənqid üzərində qururdu və heç də haqsız deyildi. Çünki o dövrdə insanlar arasında dini fanatizm və savadsızlıq hökm sürürdü. Bundan dövrün fırıldaqçıları məharətlə istifadə etməyi bacarırdılar. Cadugərlər, türkəçarəçilər, özünü din xadimi kimi göstərən bəzi mollalar xalq təbabətini də özlərinə tabe etmişdilər. Bu da xalq təbabətinin elmilikdən uzaqlaşmasına, dini məzmun daşınmasına gətirib çıxarırdı. Lakin xalq arasında həqiqi loğmanlar da var idi və onlar da fəaliyyət göstərirdi, xalqa xidmət edirdilər.

Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətində ibtidai dini inanclar və görüşlər mühüm yer tutur. Cəmiyyətin inkişafının ilkin mərhələlərində dini etiqadlar insanların həyatında mühüm rol oynayır və öz əksini ibtidai insanın dini təsəvvürlərində tapırdı. Təbiət hadisələrinin əsl mahiyyətini dərk edə bilməyən və onların qarşısında aciz qalan ibtidai insan bu hadisələri fəvqəltəbii qüvvələrlə əlaqələndirirdi. T.Bayraməlibəyov topladığı məlumatlarda azərbaycanlıların əski inanclarının qalıqlarını aşkarlamış və onların şərhini verməyə çalışmışdır. İbtidai inanc formalarından biri ağacla bağlıdır. Dünyada elə bir xalq yoxdur ki, bəzi ağacları müqəddəs hesab etməsin. Qədim inanclara görə ağaclar insana xas olan bütün keyfiyyətlərə və xüsusiyyətlərə malik idi. Möhkəm ağac cinsləri müqəddəs sayılır, belə

ağaclar qurban kəsilir, səcdə edilirdi. Azərbaycanda qədim dövrlərdən dəmir ağac, palıd, çinar, heyva, qovaq, nar, söyüd və s. ağaclar müqəddəs sayılırdı. Bu ağaclar kəsilmir, suvarılır, insanlar dua oxuyaraq onlardan imdad diləyirdilər. Bəzi ağaclar və bitkilər müalicəvi xüsusiyyətlərə malik olub, qoruyucu rol oynayırdılar.

T.Bayraməlibəyov ağaca inamla bağlı məlumatların bir hissəsini “Lənkəran keçmişdə” əsərinin “Talışların ibtidai dini inanamları” bölməsində, digər hissəsini V. Baqrinin redaktorluğu ilə çap olunmuş “Azərbaycanın və qonşu ölkələrin folkloru” kitabının “Talış inanamları” bölməsində vermişdir. Müəllif palıd, çinar, qovaq ağacları, meşəliklər haqqında danışarkən bu ağacların insanlara gətirdiyi xeyirdən, yaxud bədbəxtliklərdən də bəhs edir. Tədqiqat işində bu məsələlər müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Azərbaycanda hələ qədim dövrlərdən göy cisimlərinə inam geniş yayılmışdır. Göy cisimlərinə inanların mühüm hissəsini Günəş, Ay və ulduzlarla bağlı təsəvvürlər təşkil edir. Bu səma cisimləri ilə əlaqədar xalq arasında çoxlu inam və etiqadlar mövcuddur. T.Bayraməlibəyovun qələmə aldığı, insanların səma cisimləri ilə bağlı təsəvvürlərini və inanlarını əks etdirən əfsanələr həm maraqlı, həm də etnoqrafik baxımdan qiymətli məlumatlarla zəngindir. Müəllifin 1893-cü ildə Lənkəran şəhər ikisinifli məktəbin müəllimi, Girdani kənd sakini Mirzə Məhəmməd Axundzadənin söylədikləri əsasında yazıya aldığı “Lənkəran qəzasında talışların kosmoqonik inancları” adlı məqaləsində təsvir olunan kosmoqonik inanclar diqqəti xüsusilə cəlb edir. Burada insanların islamaqədərki və islamdan sonrakı inancları öz əksini tapmışdır.

T.Bayraməlibəyov “Azərbaycanın və qonşu ölkələrin folkloru” adlı kitabının üçüncü cildində “Talış inanamları” başlıqlı rəvayətlərdə xalqın kosmoqonik inanclarına geniş yer vermişdir. Burada təbiət hadisələri - göy qurşağı, ulduz axması, üfük xətti, ildırım çaxması, buludlar, külək, qar, yağış yağması və s. haqqında xalqın təsəvvürləri və inancları öz əksini tapmışdır.

Xalqın mifoloji təsəvvürlərinin bir hissəsi də cinlərlə bağlı inanlardır. Bu inanclar etnoqrafiyada animizm adlanan ibtidai təsəvvürün tərkib hissəsidir. T.Bayraməlibəyov xalqın cinlər haqqında təsəvvür və inanclarına dair əfsanə və rəvayətləri də toplayıb qələmə almışdır. Müəllifə görə türk dilində şeytanın adı cindir. Cinlər insanlar üçün təhlükəli ruhlardan sayılır. Cinlər və ya şeytanlar gözəgörünməz şəxslər olaraq insanlara zərər vururlar, onları evlərdən və dükanlardan qovmaq üçün qapı kandarına

dəmirdən nal vurmaq lazımdır. Guya bu dəmir nal pis ruhları məkandan qovacaq. Başqa bir rəvayətdə deyilir ki, inama görə cinlər gecələr qadınların sandıqlarından paltarlarını və qiymətli bəzək əşyalarını oğurlayır, həmin paltarları geyinərək gecələr özləri üçün şənliklər edir, sübhə yaxın götürdükləri şeyləri aparıb yerinə qoyurlar. Cinin digər zərərli ruhlardan fərqi ondadır ki, onun konkret yaşayış yeri yoxdur, ona hər zaman və hər yerdə rast gəlmək olar.

Azərbaycanlıların islamaqədərki dini təsəvvürlərində heyvanlar aləmi ilə bağlı inanclar özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu inam forması elmi ədəbiyyatda totemizm adlanır. Totemizm təkcə heyvanlarla bağlı deyil, bitkilərlə bağlı mövcud olmuş etiqad və adətlər kompleksi olmaqla yanaşı, müəyyən insan qrupu ilə heyvan və ya bitkilərin qohumluq əlaqəsinə inamla əlaqədar yaranmışdır. Teymur bəy Bayraməlibəyov 1892-ci ilin yay aylarında Yeddioymaq, Şıxlar, Xırmandalı, Təklə və Çaxırlı, həmçinin Bakının Maştağa və Buzovna kəndlərini gəzərək müxtəlif heyvanlar və quşlar haqqında rəvayətlər toplamışdır. Onun topladığı rəvayətlərdə əsasən pişik, ilan, yarasə, ayı, canavar, meymun, camış, İsa-Musa quşu, şanapipik və s. heyvan və quşların mənşəyi haqqında insanların təsəvvürləri öz əksini tapmışdır. Bu rəvayətlərdən “Ayının mənşəyi haqqında türk əfsanəsi”, “Pişiyin mənşəyi haqqında türk əfsanəsi”, “Meymunun mənşəyi haqqında türk əfsanəsi”, “Musa peyğəmbər, onun yaratdıqları və qamış” və s. adını çəkmək olar.

Müxtəlif dinlərə inanan xalqların hər birinin özünəməxsus dəfn adətləri və mərasimləri var. Dəfn adətləri və mərasimləri xalqın axirət və dünya görüşlərini əks etdirir. T.Bayraməlibəyov müsəlmanların dəfn adətləri və mərasimləri ilə bağlı məlumatlar toplamışdır. Onun “Türklərdə və talışlarda xəstələrin müalicəsi və dəfn mərasimləri”, “Lənkəran keçmişdə”, “Talış inancları” adlı yazılarında azərbaycanlıların dəfn qaydaları, yas zamanı keçirilən tədbirlərdən və mərasimlərdən bəhs olunur. O, “Lənkəran keçmişdə” əlyazmasında talışların islam dininə xidmət etdiklərini, onların itaətkar mömin olub, Allahın əmrlərinə sözsüz əməl etdiklərini yazır. Göstərir ki, Allahın rəhmətini qazanmaq üçün əhəli namaz qılır, Quran oxuyur, qurban kəsir, müqəddəs yerləri ziyarət edirlər. Bütün bunlar onların ölümdən sonrakı həyata inancları ilə əlaqədardır.

Xalqın təsəvvürünə görə hər bir müsəlmanın sağ çiyində xeyir mələyi, sol çiyində isə şər mələyi oturur. Xeyir mələyi insanın dostudur, o, insanı həmişə xeyir işlər görməyə çağırır. Sol çiyində oturan mələk isə

əksinə, insanın düşməni olduğu üçün onu daim pis işlərə sövq edir. Bu hadisə islam dinindən qaynaqlanır, lakin nisbətən dəyişikliyə uğramışdır. Dini inama görə insanın çiyində oturan mələklər sadəcə Allahın əmrinə itaət edərək insanın yaxşı və pis əməllərini yazırlar və bu yazılan əməllər qiyamətdə onların qarşısına qoyulacaq.

Tədqiqat işinin üçüncü fəslı **“Teymur Bayraməlibəyovun etnoqrafik fəaliyyətində təsərrüfat həyatı, sənətkarlıq və maddi mədəniyyət”** adlanır. Bu fəsil altı bölməyə ayrılmışdır: 1. Əkinçilik və maldarlıq; 2. Üzümçülük və şərabçılıq; 3. İpəkçilik; 4. Arışılıq; 5. Sənətkarlıq; 6. Yaşayış məskənləri və evlərinin təsviri. T.Bayraməlibəyovun ömrünün çox hissəsinin keçdiyi Lənkəran-Astara bölgəsi Azərbaycanda həm qədim insanların məskunlaşdığı ərazilərdən, həm də coğrafi baxımdan düzən, dağətəyi və dağlıq zonalardan ibarət olmaqla bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir ki, bu da öz növbəsində bölgə əhalisinin təsərrüfat məişətinin və məşğuliyyətinin formalaşmasına təsirini göstərmişdir. Əhali düzənlik sahədə çəltikçilik, dağətəyi zonada bağçılıq, qismən əkinçilik və maldarlıq, dağlıq zonada isə başlıca olaraq maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur.

T.Bayraməlibəyovun “Lənkəran keçmişdə” əsəri əkinçilik və maldarlıq haqqında qiymətli məlumatlarla zəngindir. O, bu əlyazmasında əkinçiliyin ümumi vəziyyətindən və çar hökumətinin əsasnamələri barədə ümumi məlumat verdikdən sonra buğda, arpa, çəltik və s. bitkilərin əkinə hazırlanması, becərilməsi, növləri və əmək alətləri, heyvandarlıq və müxtəlif heyvan növləri haqqında geniş məlumat verir. Onun araşdırmalarından aydın görünür ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Lənkəran mahalında kənd təsərrüfatı işləri bütövlükdə kəndlilərin əlində cəmləşmişdi. Belə ki, torpaq mülkədarları öz sahələrini əkib becərmir və torpaqları icarəyə verirdilər. Əlverişli iqlim şəraitində, icarəyə götürülmüş münbit torpaqlarda kəndlilər daha çox buğda, çəltik, arpa və öz ehtiyaclarını ödəmək üçün az miqdarda darı, mərcimək, paxla, noxud və s. bitkilər becərirdilər.

Bölgədə kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də çəltikçilik olmuşdur. Çəltik, demək olar ki, dünya əhalisinin böyük hissəsinin qida tələbatını ödəyirdi. Bu bitkinin xalq təsərrüfatı üçün əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, o düyü kimi qiymətli ərzaq məhsulu verirdi. Bəzi dənli bitkilərə nisbətən çəltik çox məhsuldar olub, buğda, arpa, vələmir və s. dənli bitkilərlə müqayisədə iki-üç dəfə artıq, bəzən daha çox məhsul verirdi. T.Bayraməlibəyov çəltiyin əkinə hazırlanması, becərilməsi, növləri haqqında geniş məlumat vermişdir.

Əkinçiliklə yanaşı Azərbaycanın kənd təsərrüfatı həyatında qədimdən bəri maldarlığın da özünəməxsus yeri olmuş, tarixi inkişaf prosesində ölkədə maldarlığın ənənəvi formaları yaranmış və inkişaf etmişdir. Başlıca olaraq üç ənənəvi forma olmuşdur: oturaq, köçəri və yarımköçəri maldarlıq. Teymur bəyin tədqiqatlarından aydın olur ki, Lənkəran mahalında da maldarlığın müxtəlif tipləri olmuşdur. Oturaq maldarlıqla əsasən aran ərazilərinin əhalisi məşğul olurlar. Bu qrupa daxil olan insanlar, əsasən əkinçiliklə məşğul olur və əkin zamanı heyvanlardan qoşqu vasitəsi kimi istifadə edirlər. Teymur bəyin gəldiyi qənaət belədir ki, bölgədə maldarlıq müstəqil əhəmiyyət daşımır, burada maldarlıq əkinçiliyin inkişafına kömək edir.

Qışlaq və yaylaqlardan bəhs edən T.Bayraməlibəyov Lənkəran mahalında köçəri maldarlıq haqqında geniş məlumat verir. Köçəri maldarlıq üç təbii sahənin – düzən, dağlıq və dağətəyi ərazilərin yem ehtiyatından, həmçinin iqlim şəraitindən səmərəli istifadə edilməsinə əsaslanır. Sırf maldarlıqla məşğul olanlar yayda yaylağa, qışda isə qışlağa köçürdülər. Yaylaqlar dəniz səviyyəsindən çox yüksəkdə yerləşir və qısa yay mövsümündə bu yüksəkliklərdə heyvan üçün keyfiyyətli qida olan sıx yaşıl ot bitir. Kiçik dağ çaylarının və çeşmələrinin bol olması heyvana qulluğu xeyli yüngülləşdirir və yaylaqları daha qiymətli edir. “Dağ çəmənləri ilə örtülmüş Qız Qalası yaylası, Şindan qalası və Çiçəkli dağlarının ətəklərində olan sahələr mal-qara və qoyun sürüsü üçün xüsusilə münasib yerlər sayılır. Adları çəkilən yaylaqların üstünlüyü burada bitən hündür və sıx ot sahələrinin, həmçinin su bulaqlarının olmasındadır.”

Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatında üzümçülüyn mühüm roludur. Təbii-coğrafi şərait bu təsərrüfat sahəsinin qədim zamanlardan Azərbaycanda yaranması və inkişaf etməsi üçün lazımı imkan yaratmış, hətta üzümçülüyn ilk vətənlərindən birinin Azərbaycan ərazisində olması fikri də öz təsdiqini tapmışdır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın ümumrusiya bazarına çıxması üzüm məhsullarının da xarici bazarlara daşınmasına yol açdı. Bazarın tələbatı üzümçülüyn yeni istiqamətdə inkişaf etməsinə imkan yaratdı. Bu dövrdən başlayaraq, Azərbaycanda üzümçülüklə yanaşı şərabçılıq da inkişaf etməyə başladı. T.Bayraməlibəyovun verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində şərabçılıq Azərbaycanın əsasən qeyri-müsəlman əhalisi arasında geniş yayılmış və onların məişət həyatında müəyyən rol oynamışdır.

Azərbaycan xalqının təsərrüfat məşğuliyyəti içərisində ipəkçiliyin özünəməxsus yeri var. T.Bayraməlibəyov öz əsərlərində əvvəlcə ipəkçiliyin yaranma tarixi, inkişafı və dünyada yayılması haqqında qısa məlumat verir.

Azərbaycanın ipəkçiliklə məşğul olan regionlarından biri də cənub zonası, Lənkəran-Astara bölgəsi idi. Burada zəngin tut bağlarının mövcudluğu əhalinin ipəkçiliklə məşğul olmasına imkan yaratmışdı. İpəkçiliyin inkişafının bir səbəbi də yüksək zümrələrinin tələbatının ödənilməsi idi. Məlumdur ki, bəylər, xanlar və əsilzadələr əsasən ipəkdən hazırlanmış paltarlar geyinirdilər. T.Bayraməlibəyov yazır ki, ağsaqqalların deməyinə görə, burada ipəkçilik XIX əsrin 30-60 - cı illərində çiçəklənmə dövrünü yaşayıb. 70-ci illərdə barama qurdlarının bakterial xəstəliklərə tutulması ilə əlaqədar ipəkçilik xeyli zərər görmüşdü. “XIX əsrin ikinci yarısında ipəkçilikdə baş vermiş tənəzzül xeyli çəkdi. 60-cı illərdə xaricdən gətirilən toxumlarla yayılan yoluxucu pebrina xəstəliyi ipəkçilikdə tam durğunluq yaratdı”.

T.Bayraməlibəyov Lənkəranda və ümumiyyətlə, Azərbaycanın bütün şəhərlərində ipəkçiliyin 80-ci illərin sonlarından yenidən inkişaf etməyə başladığını bildirir. Bu sahədə Tiflisdəki Dövlət İpəkçilik Stansiyasının rolu az olmamışdı. Burada ipəkçilərə barama qurdlarının səmərəli yetişdirilməsi, barama toxumunun dirildilməsi, tut yarpaqlarının tədarük olunması üsulları izah olunur, ipək qurdlarının xəstəlikləri haqqında məlumatlar verilir.

T.Bayraməlibəyov yazıda “İpək qurdları haqqında türk-talış əfsanəsi”nə istinadən ipək qurdunun mənşəyi, onun müqəddəsliyi haqqında xalqın inamını ifadə edir. Bu inama görə ipəkqurdu Əyyub peyğəmbərin yaralarına düşən qurdlardır.

Azərbaycanın əlverişli iqlim şəraiti, zəngin çiçəklərlə, çəmənlərlə meşələrlə və bal verən bitkilərin çox olması arıçılığı xalq təsərrüfatının mühüm sahələrindən birinə çevirmişdir. Bal və mum əldə etmək məqsədilə arı saxlamaq hələ qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. “Lənkəran keçmişdə” adlı əlyazmanın arıçılıqla bağlı hissəsində arıçılığın tarixi, arı növləri, bal hazırlanma prosesi, arı pətəkləri, arıların düşmənləri və s. məsələlər haqqında geniş məlumat verdikdən sonra, bu təsərrüfat sahəsinin Lənkəran qəzasındakı vəziyyətini ətraflı işıqlandırır. Onun məlumatlarından aydın olur ki, XIX əsrdə Lənkəran qəzasında arıçılıq bir təsərrüfat sahəsi kimi, əsasən ata-baba üsulları ilə inkişaf etdirilmişdir. Arıçılıq geniş yayılsa da, alınan bal məhsulu az olurdu. Məhsulun az olmasının səbəbi təsərrüfatda yeni üsulların tətbiq edilməməyi idi. Bal yığımının cüzi və yaxud ümumiyyətlə

yətlə olmadığı vaxtlarda arıların yedizdirilməsinin faydalı olmasına baxmayaraq, arıçılar bunu etmirdilər. Çünki bu barədə, demək olar ki, tamamilə məlumatsız idilər.

Azərbaycan lap qədim zamanlardan sənətkarlığın inkişaf etdiyi ölkələrdən olmuşdur. Burada ağacışləmə, dulusçuluq, daşışləmə, misgərlik, dəmirçilik, zərgərlik, dabbağlıq, papaqçılıq, həsirçilik, xalçaçılıq, tikmə sənəti, keçəçilik və s. sənətkarlıq sahələri geniş inkişaf tapmışdı. T.Bayraməlibəyov öz əsərində qısa da olsa Lənkəran qəzasında kустar istehsal, ağacışləmə, toxuculuq, yun əyirmə, keçəçilik haqqında məlumat vermişdir. Onun qələmə aldığı məlumatlar tədqiqata cəlb olunmuş və bu sahəyə aid başqa əsərlərdən də istifadə etməklə müqayisəli şəkildə sənətkarlığın XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyəti işıqlandırılmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, yerli sənətkarlar hər bir məişət əşyasını və əmək alətini yalnız ona müvafiq ağac növündən hazırlayırdılar. Teymur bəy palıd ağacı haqqında məlumat verərək yazır ki, bu ağac növü ən yaxşı tikinti materialı kimi tanınır. Tikintidə geniş istifadə olunan şüvül, çatı, şalban, taxta dirəklər və s. hazırlanır. Palıd qabığı dəri emalında tətbiq olunur, onun oduncağından çaxır çəlləkləri düzəldilirdi. Bunlardan əlavə kəndlilər sifarişlə kötük, çəllək üçün lövhələr, taxta qaşiq, çömçə də hazırlayırdılar. Müəllif qeyd edir ki, keyfiyyətinə görə Lənkəran palıdı Zaqafqaziya palıdından daha qiymətli sayılır. O, palıd ağacı ilə yanaşı qara söyüd, qovaq ağacı, göyrüş, şabalıd, qoz ağacı və s. haqqında izahat verərək bu ağac növlərinin istehsalda nə kimi yer tutduğunu aydınlaşdırır.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda kустar istehsal çoxluq təşkil edirdi. O dövrlərdə və bir sıra iri kəndlərdə çoxlu şərbəfxana, boyaqxana, dulusxana, dabbağxana, dəmirçi, papaqçı, kürkcü, başmaqçı, xərrat dükənləri, zərgərlik sexləri və s. fəaliyyət göstərirdi. Bir sıra bölgələrimiz kimi Lənkəran bölgəsinin də, xüsusən dağlıq ərazilərin şəraiti burada kустar istehsalın inkişaf etməsinə şərait yaradır.

T.Bayraməlibəyov xalçaçılıq haqqında məlumat versə də, onun məlumatları olduqca məhduddur. Bəzi nüansları qeyd etməklə kifayətlənən Teymur bəy, xalça məmulatları istehsalının Zuvand, Alar, Orand zonalarında daha geniş yayıldığını bildirir. Burada əsasən xovlu və xovsuz xalçalar toxunurdu. Toxunan xalçalar çox qalın olsalar da yumşaqlığı və toxucu qadınların yerli otlardan hazırladıqları təbii boyaların köməyi ilə yaradılan orijinal naxışları ilə seçilir.

T.Bayraməlibəyov xüsusi sənətkarlıq sahəsi olan keçəçilik haqqında danışarkən onun hazırlanma prosesini tam işıqlandırır. Toxuma və hörmədən fərqli olaraq keçəçiliklə peşəkar ustalar məşğul olurdular. Bu ustalar “həllac” və ya “atıcı” adlanırdılar. Onlar yun qırxını zamanı kəndləri gəzib sifarişlə iş görürdülər. Bununla yanaşı şəhərlərdə xüsusi həllacxanalar da fəaliyyət göstərirdi. Keçə qoyun yunundan hazırlanır və yunun növündən asılı olaraq ağ, qara və sarı olur. Ağ rəngli yundan hazırlanmış keçələr daha qiymətli sayılır. Bununla yanaşı müxtəlif boyaqlarla rənglənmiş keçələr də hazırlanır.

Teymur Bayraməlibəyovun əsərlərində maddi mədəniyyətin bir qolu olan yaşayış məskənləri və evlərinin təsviri öz əksini tapmışdır. O, kənd, şəhər, qışlaq, yaylaq, oba, şenlik və s. bu kimi yaşayış məskənlərindən bəhs edir. Onun verdiyi məlumatlar məhdud olsa da, digər mənbələrdəki məlumatlarla müqayisə və təhlil etməklə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayış məskənləri və yaşayış evləri haqqında təsəvvür yaratmaq, yeni məlumatlar əldə etmək, bir sıra məsələləri aşkara çıxarmaq baxımından olduqca dəyərlidir.

Beləliklə, aparılan tədqiqat işinin **nəticəsində** məlum olur ki, Azərbaycan xalq məişətinin, mifoloji təsəvvürlərinin, dini görüşlərinin, bütövlükdə Azərbaycan xalqının, xüsusilə ölkənin cənub bölgəsində yaşayan əhalinin həyat tərzinin, tarixi-etnoqrafik özəlliklərinin öyrənilməsində Teymur Bayraməlibəyovun da mühüm xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan xalqının məənəvi və maddi mədəniyyətinin, təsərrüfat həyatının dərinədən öyrənilməsində onun əsərlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu əsərlərin bir qismi maarifpərvər ziyalının öz sağlığında dövrü mətbuatda, bəziləri sonralar tədqiqatçılar tərəfindən çap olunmuş, çox hissəsi əlyazma halında qalmaqdadır. Azərbaycan etnoqrafik fikrinin inkişaf tarixini, xüsusilə XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərindəki durumunu ətraflı öyrənmək üçün bu əsərlərin hamısının nəşri vacibdir. Əldə edilən ən mühüm nəticələrdən biri də odur ki, T.Bayraməlibəyovun folklorşünaslıq, etnoqrafik, jurnalist, ictimai-siyasi fəaliyyəti sadə xalqın həyat və məişəti, gündəlik problemləri, dünyagörüşü, ictimai məsələləri ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan xalqının adət-ənənələrinin, bayramların, xalq təbabətinin, təsərrüfat həyatının və sənətkarlığın elmi şəkildə öyrənilməsində onun əsərlərinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır.

1. Teymur bəy Byraməlibəyovun araşdırmalarında xalq təbabəti. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları. (iyun – 2009). Bakı: Elm, 2009, səh. 434-436
2. Teymur bəy Byraməlibəyovun mədəni-maarifçilik və ictimai-siyasi fəaliyyətinə dair. Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası jurnalı, Bakı: Nafta-Press, 2008, №1, səh. 163-169
3. Teymur bəy Bayraməlibəyovun xalq məişətinin öyrənilməsində rolu. Kültür evreni jurnalı. Ankara: 2010, səh. 450-455
4. Teymur bəy Bayraməlibəyovun: “Novruz bayramı” haqqında. Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası jurnalı, Bakı: Nafta-Press, 2009, № 1, səh. 207-211
5. Teymur bəy Bayraməlibəyov xalqın mifik düşüncələri haqqında. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Xəbərləri, Bakı: “Müəllim”, 2011, № 3, səh. 25-27
6. Народный этнограф Теймурбек Байрамалибеков. Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая Вестник. (Серия «Исторические и социально – политические науки», Алматы: 2012, № 1 (32), səh. 137-140
7. Teymur bəy Bayraməlibəyovun etnoqrafik görüşləri haqqında. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Xəbərləri, Bakı: “Müəllim”, 2013, № 4, səh. 65-69
8. Teymur Bayraməlibəyovun əsərlərində xalqın təsərrüfat həyatının əksi. Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası jurnalı, Bakı: Nafta-Press, 2014, № 1, səh. 203-208
9. Teymur Bayraməlibəyovun əsərlərində xalqın kosmoqonik inamları haqqında. Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı: ADPU, 2014, № 4, səh. 125-128

**РОЛЬ ТЕЙМУРА БАЙРАМАЛИБЕКОВА
В ИЗУЧЕНИИ НАРОДНОГО БЫТА**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена изучению научной деятельности известного просветителя Теймура Байрамалибекова (1862-1937) заслуги которого в изучении одного из основных объектов Азербайджанской Этнографии - народного быта. Работа состоит из вступления, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во "Вступлении" обосновывается актуальность темы, цели и задачи исследования, источниковедение, уровень исследования, новизна научной работы, ее практическое значение, методологическая основа, апробация и дается информация о структуре диссертации.

Первая глава называется "Жизнь и деятельность Теймура Байрамалибекова". Эта глава делится на три подглавы. Первая подглава посвящена общественно-политической характеристике эпохе при которой жил Т. Байрамалибеков. Вторая подглава - это его биография, особенно семейная атмосфера и образование, освещается просветительская деятельность. Третья подглава, называемаяся "Общественная деятельность" посвящена изучению статей Т. Байрамалибекова о разных проблемах быта опубликованных в периодической прессе.

Вторая глава называется "Духовная культура народа, мифологические представления и отражение обычаев и обрядов в творчестве Теймура Байрамалибекова". Эта глава делится на четыре подглав. 1. "Праздники". 2. "Народная медицина". 3. Мифические представления народа". 4. "Представления, связанные с исламской религией". В этих подглавах освещены народные праздники, народные методы лечения, поверья периода до ислама на основе произведений Т.Байрамалибекова и других монографий посвященных данной теме.

Третья глава называется Хозяйственная жизнь, ремесло и материальная культура в этнографической деятельности Теймура Байрамалибекова. Эта глава делится на шесть подглав. В этой главе исследована хозяйственная деятельность, земледелие и животноводство, виноградарство и виноделие, шелководство, пчеловодство, ремесленничество, населенные пункты и дома азербайджанцев в конце XIX и начала XX века на основе произведений Т. Байрамалибекова.

В разделе "Заключение" диссертации даны основные обобщающие мысли и сделаны выводы при изучении проблемы.

TEYMUR BAYRAMALIBAYOV'S ROLE IN LEARNING FOLK LIFE

SUMMARY

The thesis has been devoted to learn Teymur Bayramalibayov's (1862-1937) scientific activity, who is famous enlightener having great works in searching folk life that is one of the main research targets of Azerbaijan ethnography. The thesis consists of introduction, 3 (three) chapters, conclusion and references.

In the introduction, there is maintained the actuality of the subject, the goals and duties, source studies, the level of research, novelty of the work, practical importance, metodological basis, method and there is information given on structure of the thesis.

The first chapter is called "Teymur Bayramalibayov's life and activity". It is divided into three semi-chapters. In the first semi-chapter there is analysed the feature of social-political of the period in which Teymur Bayramalibayov lived. In the second one there is elucidated his biography, in particular, his family life and education, and educational activities. The third semi-chapter so called "Social Activity" is devoted to the research of Teymur Bayramalibayov's articles on various problems of folk life those were in periodical press.

The second chapter is called "The people's spiritual culture, mythological ideas, and the reflexios of custom". It is divided into four semi-chapters; 1. "Holidays", 2. "Public Medicine"; 3. Mythological thoughts of People; 4. "Ideas on Islam religion". Teymur Bayramalibayov's various articles and his drawings on people's holidays, people's ways of treatment, beleifs on till Islam and Islam itself has been comprehensively elucidated in these chapters.

The third chapter is called "Farm life, Craftsmanship and Material Culture in Teymur Bayramalibayov's Ethnographical Activity". This chapter is divided into six semi-chapters. In this chapter, azerbaijan's farm life, agriculture and animal breeding, grapery and wine-making, sericulture, bee-keeping, crafts, living quarters and houses at the end of XIX and at the beginning of XX have been studied based on Teymur Bayramalibayov's works.

In the conclusion part, there has been given general overview of the the research and presented the results gotten in the proses of investigation of the problem.

Сифариш № 15. Тиражы 100 нцсхя

Азярбайъан МЕА Эеолозийя вэ Geofizika
Институту
«Нафта-Пресс» няшриййаты
Бакы, Щ.Тавид пр. 119, Тел.: 539-39-72

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУКА АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

На правах рукописи

АСКЕРЛИ КЕНАН ЗАМАН ОГЛЫ

**РОЛЬ ТЕЙМУРА БАЙРАМАЛИБЕКОВА
В ИЗУЧЕНИИ НАРОДНОГО БЫТА**

5102.01 – Этнография и этнология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории

BAKİ – 2016